

Changal: A Ritual Sweet in the Observances of the Ninth of Rabi' al-Awwal

Hamidreza Azimi

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: azimi_hamidreza@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.7.838.391](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.7.838.391)

Article Info

Article type:

Research Article

Keywords:

Ninth of Rabi' al-Awwal;
Naşrat 'Alavī Rāzī; popular
culture; ritual practices;
Changal.

ABSTRACT

The earliest known reflection of the rituals associated with the ninth of Rabi' al-Awwal in Persian poetry appears in verses from a qaṣīda composed by Naşrat b. Muḥammad 'Alavī Rāzī, a Twelver Shi'i poet of the eighth century AH. In addition to referring to Shi'i hadith and narrative traditions concerning this occasion, these verses also reflect certain popular beliefs and customs associated with the day. Among the notable elements mentioned in the poem are the use of masks as an indication of ritual performances and Changāl, a ritual confection associated with the observance of the ninth of Rabi' al-Awwal. Employing a descriptive-analytical approach and drawing upon lexical evidence, literary sources, and folklore reports, this study examines the nature and ritual function of Changāl and seeks to reconstruct its ingredients, method of preparation, and place within the rituals of the occasion. The findings indicate that Changāl had been recognized as a ritual food associated with these observances since at least the early eighth century AH and that this tradition continued until the late Safavid period. These findings shed further light on the cultural and ritual history of the ninth of Rabi' al-Awwal and contribute to a better understanding of the role of Changāl within its observances. In this respect, Naşrat 'Alavī Rāzī's qaṣīda constitutes one of the few extant sources for the study of the rituals of the ninth of Rabi' al-Awwal and for reconstructing certain cultural aspects of this occasion during the pre-Safavid and Safavid periods.

Cite this article: Sadeqi, Sh., Ekhteyari, Z., Yahaqi, M.J. (۲۰۲۰). Changal: A Ritual Sweet in the Observances of the Ninth of Rabi' al-Awwal. *Persian Language and Literature*, ۷۹ (۲۰۳), ۱-۱۹.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.7.838.391>

© The Author(s).

Publisher: University of

Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

This study examines the ritual confection known as Changāl as documented in connection with the ninth of Rabīʿ al-Awwal in early Persian literary and lexicographical sources. The point of departure is a qasida by Naṣrat b. Muḥammad al-ʿAlawī al-Rāzī (fl. ۷۲۹/۱۳۲۹), which constitutes the earliest extant poetic reference to the commemorative practices associated with this date in Persian literature. The poem not only reflects Shiʿi narrative and ḥadīth traditions but also preserves valuable evidence of popular customs, including the preparation of a ritual sweet explicitly linked to the occasion.

Methodology

By situating this poetic evidence within broader textual, lexicographical, and folkloric materials, the article reconstructs the culinary, symbolic, and ritual dimensions of Changāl and traces its continuity from the early eighth century AH to the late Safavid period.

Discussion

The ninth of Rabīʿ al-Awwal occupies a distinctive place in Shiʿi devotional culture and has been represented in historical and religious sources as a day marked by celebration, festivity, and communal joy. Persian literary tradition likewise records its observance in both popular verse and formal poetry. However, the qasida of Naṣrat al-Rāzī stands out as a rare pre-Safavid testimony to the ritual culture surrounding this date. In a significant hemistich—“Prepare the instrument of Changāl on the ninth of Rabīʿ”—the poet presents the confection not as an ordinary food but as an integral component of the ceremonial apparatus of the day. This reference suggests that by ۷۲۹/۱۳۲۹, at least in Rayy, the preparation of Changāl formed part of established ritual practice.

The study first clarifies the lexical and culinary identity of Changāl. Drawing on medieval dictionaries and culinary texts, it demonstrates that Changāl was a sweet, fatty preparation composed primarily of bread, animal fat (often sheep’s tail fat), and a sweetening agent such as dates, honey, grape syrup, or sugar. The name itself derives from the method of preparation: the ingredients were kneaded, pressed, and mixed by hand. Lexicographical sources record variant forms (e.g., Changāl-khvast, Changāl-khush, Dalīk) and occasionally equate it with other hand-mixed sweets such as khabīṣ. Although some variants lack bread and consist solely of fat and sweetener, the dominant form includes warm bread broken and kneaded into melted fat and sweet substance until thoroughly blended. Thus, the defining feature of Changāl is not merely its ingredients but the tactile act of “changal-kardan” (hand-mixing and kneading), which shapes both its name and its identity.

The article then analyzes the descriptive evidence found in the Changāl-nāma of Jamāl al-Dīn Abū Ishāq (d. ca. ۸۴۰/۱۴۳۶). This poetic text provides detailed characterization of the confection’s form, texture, and preparation. Changāl is described as round, soft, warm, and notably rich in fat. The fat—specifically sheep’s tail fat—is emphasized as essential, and its abundance is rendered in hyperbolic imagery. Dates, often used whole with pits intact, serve as the principal sweetening component in this account. The preparation occurs in a vessel called a lāk, and cold water is reportedly used during kneading, possibly to facilitate handling and blending. These descriptions confirm that by the ninth century AH, Changāl possessed a stable culinary profile characterized by warmth, softness, richness, and manual preparation. Having established its culinary identity, the study returns to its ritual significance. Shiʿi narrative sources attribute to the ninth of Rabīʿ al-Awwal a character of rejoicing and communal celebration, sometimes accompanied by recommendations for feasting and feeding believers. Within this context, the explicit

instruction in Naṣrat al-Rāzī's poem to "prepare Changāl" indicates that the confection had already acquired symbolic and ceremonial value. The poem thus provides the earliest datable evidence linking this specific sweet to the observances of the day.

Subsequent sources confirm the persistence and elaboration of this practice. The Safavid-era manuscript *Surūr al-Mu'minīn* offers detailed descriptions of ninth-of-Rabī' festivities, including the preparation of a sweet explicitly identified as Changāl-khast. The text presents this dish as a customary food of the feast and associates its consumption with devotional merit. It further situates the practice within a narrative of continuity extending back to the Household of the Prophet, thereby embedding the confection within a sacralized memory framework. Although such retrospective attributions may reflect later developments in devotional historiography, they nonetheless attest to the established ritual status of Changāl by the late Safavid period.

Additional corroboration appears in *Kulthūm-nana* by Āqā Jamāl Khwānsārī (d. ۱۱۲۰/۱۷۱۳), which likewise references the preparation and consumption of Changāl on the occasion. Taken together, these sources demonstrate an unbroken tradition, spanning approximately four centuries, in which Changāl functioned as a distinctive ritual food associated with the ninth of Rabi' al-Awwal.

Conclusion

The findings of this study highlight several broader implications. First, they underscore the value of poetic texts as documentary evidence for social and ritual history. Naṣrat al-Rāzī's qasida, though composed as devotional praise, preserves concrete details of lived religious practice. Second, the case of Changāl illustrates the dynamic interaction between elite literary culture and popular custom, whereby a vernacular culinary practice acquires symbolic weight within Shi'i ritual memory. Finally, the historical trajectory of Changāl—from a locally prepared sweet to a sacralized feast-day confection—demonstrates how material culture and embodied practices contribute to the formation and transmission of communal religious identity.

In conclusion, the evidence suggests that Changāl was recognized as a ritual confection connected to the ninth of Rabi' al-Awwal at least by the early eighth century AH and that this association endured into the Safavid era. Through lexical, literary, and manuscript sources—some examined here for the first time—the study reconstructs both the culinary features and the ritual significance of Changāl, revealing its role in the intersection of Shi'i devotional tradition and Persian popular culture.

Keywords: Ninth of Rabi' al-Awwal; Naṣrat 'Alavī Rāzī; popular culture; ritual practices; Changal.

چنگال؛ یک شیرینی آیینی در مناسک نهم ربیع

حمیدرضا عظیمی

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: azimi_hamidreza@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.70838.3910](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.70838.3910)

چکیده

اطلاعات مقاله

کهن‌ترین بازتاب شناخته‌شده از مناسک نهم ربیع‌الاول در شعر فارسی ابیاتی از قصیده‌ای سروده نصرت بن محمد علوی رازی، شاعر شیعه دوازده‌امامی سده هشتم هجری است. این ابیات افزون بر ارجاع به سنت‌های حدیثی و روایی شیعه درباره نهم ربیع، برخی باورها و رسوم مردمی مرتبط با این روز را نیز بازتاب می‌دهد. از جمله عناصر قابل توجه در این قصیده، اشاره به «صورتک» به‌عنوان نشانه‌ای از آیین‌های نمایشی و «چنگال» به‌عنوان خوراکی آیینی نهم ربیع است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بر پایه شواهد لغوی، ادبی و گزارش‌های فرهنگ عامه به بررسی ماهیت و کارکرد آیینی چنگال می‌پردازد و می‌کوشد ترکیب، شیوه تهیه و جایگاه آن را در مناسک نهم ربیع بازسازی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که چنگال دست‌کم از اوایل قرن هشتم هجری به‌عنوان خوراکی آیینی مرتبط با این مناسک شناخته می‌شده و این سنت تا اواخر دوره صفوی استمرار داشته است. این یافته‌ها بخشی از پیشینه فرهنگی و آیینی نهم ربیع‌الاول را روشن‌تر می‌سازد و به شناخت جایگاه چنگال در این مناسک کمک می‌کند. از این منظر، قصیده نصرت علوی رازی از معدود شواهد موجود برای مطالعه مناسک نهم ربیع و بازسازی برخی جنبه‌های فرهنگی آن در دوره پیشاصفوی و صفوی به شمار می‌آید.

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

کلیدواژه‌ها:
نهم ربیع‌الاول، نصرت علوی
رازی، فرهنگ عامه، رسوم
آیینی، چنگال.

استناد: عظیمی، حمیدرضا. (۱۴۰۴). چنگال؛ یک شیرینی آیینی در مناسک نهم ربیع. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۳)، ۴۶-۲۷.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.70838.3910>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

روز نهم ربیع الاول و مناسبت‌ها و مناسک آن در منابع متعدد تاریخی و مذهبی بازتاب یافته است. این روز به‌عنوان یک واقعه اجتماعی در ادبیات فارسی حضور دارد و شعر نیز در مراسم آن نقش داشته است؛ خواه در تصنیف‌ها و حراره‌های عامیانه (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۳۰) و خواه در شعرهای رسمی و ادبی.

در این زمینه، کتاب سرور المؤمنین که در عهد شاه سلطان حسین صفوی تألیف شده حاوی عبارات مهمی است: «شعرای ایشان [شیعیان] نظم‌ها بسته‌اند تا در آن روز [= نهم ربیع‌الاول] در مجمع‌های خاص خود به‌جهت زیادتی انشراح و انبساط بخوانند و زنان ایشان و جوانان شوخ و ظریف، شعرها را با دف و دایره در اندرون خانه‌های خود می‌خوانند» (کربلایی: ۱-۲).

کهن‌ترین بازتاب شناخته‌شده از این روز در شعر فارسی، قصیده‌ای از نصرت بن محمد علوی رازی (زنده در ۷۲۹ق) است. به مطلع:

شه‌نشهی که به‌حق «قل تعالوا» افسر داشت ته‌متمنی که هزاران چو سام چاکر داشت
(افشار، ۱۳۷۷: ۲۰۴-۲۰۶)

در بخش پایانی این قصیده که در مدح و منقبت امیر مؤمنان است، ابیات مهمی درباره مناسک نهم ربیع‌الاول آمده است. ما در مقاله‌ای دیگر به بررسی کامل این قصیده پرداخته‌ایم. در این مقاله صرفاً این بیت بررسی شده است:

بساز آلت چنگال در نهم ز ربیع چو ایزدت همه فتح و ظفر مقرر داشت
(همان: ۲۰۶)

پیداست که شیرینی «چنگال» در نظر شاعر نه صرفاً یک خوراک معمول بلکه به‌عنوان جزئی از سازوبرگ آیینی جشن نهم ربیع بوده است. برای فهم دلالت این بیت، نخست ماهیت خوراکی چنگال روشن گشت و سپس جایگاه آن در سنت‌های خوراکی و آیینی و در نهایت نسبت آن با مناسک نهم ربیع پژوهش مورد بررسی قرار گرفت.

۲. پیشینه تحقیق

ایرج افشار، برای نخستین بار، نصرت رازی را بر مبنای اوراق بازمانده از یک جنگ کهن معرفی کرد (افشار، ۱۳۵۶: ۱۵۳-۱۵۴) و همان پژوهشگر اشعار او را نیز چاپ کرد (افشار، ۱۳۷۷: ۱۹۸-۲۰۹ و ۲۱۵-۲۱۶). سه قصیده پرمایه از نصرت رازی در جنگ عبدالکریم مداح آمده است (عبدالکریم مداح، ۱۳۹۰: ۵۳-۵۵، ۱۰۲-۱۰۴ و ۱۲۳-۱۲۴). علاوه بر آن، یادداشت آمینه محلاتی اطلاعات تازه‌ای درباره او عرضه کرده است (همان: ۴۵-۴۷).

قصیده مورد نظر، ابتدا توسط ایرج افشار معرفی شد (افشار، ۲۵۳۶: ۱۵۶-۱۵۷) و سپس متن کامل آن چاپ گردید (افشار، ۱۳۷۷: ۲۰۴-۲۰۶). رسول جعفریان نیز به این قصیده توجه کرده است (جعفریان، ۱۳۸۸: ج ۱، ص ۷۵۹). درباره چنگال و فحوای آیینی آن، پژوهشی به نظر نگارنده نرسیده است.

۳. بررسی

۳-۱. امیر نصرت بن محمد علوی رازی

از انجامه رساله‌ای به خط خود شاعر برمی‌آید که نام او نصرت بن محمد العلوی الرازی بوده و در سال ۷۲۹ ق زنده بوده است (افشار، ایرج، ۱۳۵۶: ۱۵۲ و ۱۶۸). به گفته خودش، «ولای آل‌علی» را به «انتساب و میراث» به کف آورده است (۱). او شیعی دوازده‌امامی بوده و در بیشتر قصایدش نام امامان دوازده‌گانه را پشت‌سرهم آورده است؛ به مثابه نوعی شهادت مذهبی (عبدالکریم مداح، ۱۳۹۰: ۵۴، ۱۰۳؛ افشار، ۱۳۷۷: ۱۹۹-۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۴-۲۰۵). وی به‌ویژه بر منقبت و ابراز ارادت به حضرت صاحب‌الزمان تأکید دارد (عبدالکریم مداح، ۱۳۹۰: ۵۴، ۱۰۳، ۱۲۳؛ افشار، ۱۳۷۷: ۲۳۵-۲۳۹).

شعر او هم منقبت است و هم لعنت (۲)؛ تند و تیز می‌تازد و شاید به‌همین دلیل، به گفته خودش، دوستانش کم و دشمنانش بسیار بوده‌اند (افشار، ۱۳۷۷: ۲۰۸). او زردرخ (همان: ۲۰۲)، لاغر و نحیف (همان: ۲۰۶) بوده و به پیری رسیده است (همان: ۲۰۲). مقدار کمی نظم و نثر از او باقی مانده است؛ به گفته خودش، در منقبت، نظم و نثر و دفتر و دیوان داشته است (۳). نمونه خط او نیز موجود است (افشار، ۲۵۳۶: ۱۵۳، ۱۶۱ و ۱۶۸). شاعر خوب و باسواد و کارآزموده‌ای بوده و در میان شاعران شیعی مقام محترمی دارد. شعر او سرشار از مضامین روایی است.

۳-۲. چنگال در منابع لغوی

چنگال نوعی شیرینی است که در منابع لغوی و فرهنگ‌ها با صورت‌ها و نام‌های گوناگون ثبت شده است: از جمله «چنگال خوست» (میدانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۲۶؛ بادی، ۱۳۹۸: ۱۶۸؛ کرمینی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۱۱)، «چنگال‌خواست» (نطنزی، ۱۳۴۶: ۷۰؛ تغلیسی، ۱۳۵۰: ج ۲، ۷۵۵ و همان، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۲۹۳) و «چنگال خوش» (کردی نیشابوری، ۱۳۵۵: ۱۴۲). صورت «چنگالی» نیز در برخی منابع به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۶: ۸۲۸۷).

نام‌گذاری این خوراک به «چنگال» به شیوه تهیه آن بازمی‌گردد؛ زیرا آماده‌سازی آن مستلزم مالش، ورز دادن و مغمزی کردن با سرانگشتان و کف دست است. از همین‌رو، در برخی منابع از آن با نام‌های «غمیزه» (میدانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۲۶؛ بادی، ۱۳۹۸: ۱۶۸؛ تغلیسی، ۱۳۵۰: ج ۲، ۷۵۵) و «مغمزه» (میدانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۲۶) نیز یاد شده است.

در برخی فرهنگ‌ها نام دیگر این خوراک «کف‌دوس» آمده است (میدانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۲۶؛ تغلیسی، ۱۳۵۰: ج ۲، ۸۰۴) که ظاهراً ناظر به ویژگی کف‌مال‌شدن و ورز خوردن آن است. همچنین آن را معادل «مالیده» و «انگشتو» دانسته‌اند (فخر قواس، ۱۳۵۳: ۱۴۴). افزون بر این، از چنگال با نام «دلیک / دلیکه» نیز یاد شده است (میدانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۲۶؛ کردی نیشابوری، ۱۳۵۵: ۱۴۲؛ نطنزی، ۱۳۴۶: ۷۰؛ کرمینی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۱۱؛ تغلیسی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۲۹۳؛ ابن معروف، بی‌تا، ج: ۶۱۳).

۳-۳. ترکیب و شیوه تهیه چنگال

در منابع لغوی و متون مربوط به خوراک، تعریف‌هایی نسبتاً هم‌سو از چنگال به‌عنوان خوراکی ساده، چرب و شیرین آمده است که هم به مواد تشکیل‌دهنده و هم به شیوه آماده‌سازی آن اشاره دارد. در تعریف چنگال گفته‌اند: «نان که در روغن و انگبین شکندند» (سجزی، ۱۳۶۴: ج ۱، ۲۴۲)؛ یا «نان و روغن به‌هم‌آغشته که آن را چنگال گویند» (ابن معروف، بی‌تا، ج: ۶۱۳). در سفره اطعمه

نیز چنگال چنین توصیف شده است: «روغن را داغ کرده، شیرینی در آن ریخته و نان در آن خرد نموده بمالند تا ممزوج شود» (آشپزباشی، ۱۳۵۳: ۵۵).

لغتنامه دهخدا، ذیل مدخل‌های «چنگال» و «چنگال‌خوست»، مجموعه‌ای از این تعاریف را گرد آورده و بر نقش نان، روغن و ماده شیرین‌کننده (مانند شکر، عسل یا دوشاب) در ساخت این خوراک تأکید کرده است. در این مدخل‌ها چنگال «نان گرمی» دانسته شده که «با روغن و شیرینی در یکدیگر مالیده باشند» و توضیح داده می‌شود که در برخی نواحی نان را ریزه کرده در روغن می‌ریزند و سپس ماده شیرین‌کننده‌ای چون شکر، قند، عسل یا دوشاب بر آن می‌افزایند و آن قدر با پنجه می‌مالند تا کاملاً ممزوج شود؛ از همین رو این خوراک را «مالیده» نیز می‌خوانند (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۶، ۸۲۸۶ و ۸۲۸۷).

بنابراین، چنگال در صورت غالب خود از سه ماده اصلی تشکیل می‌شود: نان، روغن و یک ماده شیرین‌کننده. بر پایه گزارش‌های تاریخی و ادبی ترکیب این خوراک در مناطق و دوره‌های مختلف تفاوت‌هایی داشته است. از نوشته ابن هندوشاه نخجوانی برمی‌آید که دست‌کم در قرن هفتم و هشتم، در خوزستان (۵)، چنگال را «از نان و خرما و روغن و خشخاش» می‌ساختند (هندوشاه، ۱۳۵۵: ۲۰۶)؛ در این ترکیب، خرما نقش ماده شیرین‌کننده را بر عهده داشته است.

بسحاق اطعمه نیز نان، روغن و خرما را ارکان اصلی چنگال می‌داند و به‌صراحت می‌گوید: «[چنگال] گفت: اصلم روغن و خرما و نان» (بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۶۶). او در بیتی دیگر، جایگاه هر یک از این اجزا را چنین صورت‌بندی می‌کند:

با تو این ترکیب هم هست این‌زمان روح روغن، نفس خرما، جسم نان

(همان: ۶۹)

با این همه، تأکید بر «نان» اهمیت دارد، زیرا در متون کهن، خوراکی‌هایی با نام‌های «چنگال»، «چنگال‌خوست» و «دللیک» معرفی شده‌اند که فاقد نان‌اند و تنها از روغن و ماده شیرین ساخته می‌شوند. برای مثال، «دللیک» چنین تعریف شده است: «طعامی که از مسکه و خرما پزند» (تفلیسی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۲۸۶) و نیز «طعامی که از روغن تازه و خرما باشد» (ابن معروف، بی‌تا: ج ۱، ۶۱۳).

همچنین، درباره «خبیص» که نوعی حلوا با اقسام گوناگون است، تصریح شده است: «خبیص: چنگال» (خطیب کرمانی، ۱۳۶۲: ۲۳) و «روغن و خرما به هم آمیخته و چیزی چنگال کرده» (ابن معروف، بی‌تا: ج ۱، ۵۶۶). پیداست که در این موارد، معیار اطلاق عنوان «چنگال» نه لزوماً وجود نان، بلکه عمل چنگال‌کردن و ورز دادن خوراک بوده است.

شیوه پخت و آماده‌سازی چنگال نیز چنان‌که از این گزارش‌ها برمی‌آید، در مناطق مختلف تفاوت‌هایی داشته است: گاه نان را می‌شکستند و در روغن داغ ترید می‌کردند و گاه از آغشتن نان به روغن و مالیدن و ورز دادن آن سخن رفته است.

۳-۴. ویژگی‌های چنگال بر پایه چنگال‌نامه بسحاق اطعمه

جمال‌الدین ابواسحاق حلاج شیرازی (متوفی ۹۸۴۰) مثنوی کوتاهی با عنوان چنگال‌نامه دارد (بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۶۵-۶۹). بر پایه توصیف‌ها و گزارش‌هایی که بسحاق اطعمه در این مثنوی از چنگال به دست می‌دهد، می‌توان مجموعه‌ای از ویژگی‌های این خوراک را از حیث مواد تشکیل‌دهنده، شیوه تهیه و شکل ظاهری، دست‌کم برای نیمه نخست قرن نهم هجری و در اقلیم پارس استنباط کرد.

چنگال در روایت بسحاق ترکیبی مشخص با صورت، بافت، دما و شیوه آماده‌سازی ویژه دارد که شاعر از آن تفسیر رمزی و اخلاقی کرده است.

۳-۴-۱. گردی

از توصیف بسحاق اطعمه برمی آید که چنگال خوراکی گرد بوده است. تعبیر «پای از سر و سر از پا پیدا نبود» ناظر به گردی آن است: چرب و شیرین بود و از حلوا نبود پایش از سر، سر ز پا پیدا نبود (همان: ۶۵)

۳-۴-۲. چربی

روغن یکی از ارکان اصلی چنگال است و از توصیف‌های بسحاق اطعمه برمی آید که این خوراک به‌طور محسوسی «چرب» بوده است. او شدت چربی چنگال را با تعبیر اغراق آمیز «روغنش رفتی چون خون اندر رگان» بیان می‌کند (همان: ۶۵). به‌نظر می‌رسد همین چربی فراوان سبب می‌شده که چنگال را بر صحن یا ظرفی بگسترانند که نان پهن و نازکی در آن گسترده شده باشد تا نان، روغن خوراک را جذب کند:

پهن بودی یک زمان بر روی صحن گرد بودی در میان نانِ پهن
(همان: ۶۵)

۳-۴-۳. نرمی

چنگال بافتی نرم داشته است. اسحاق این ویژگی را در کنار چربی و گرمی برجسته می‌کند و چنگال را «چرب و گرم و نرم و خوش خوار» می‌خواند (همان: ۶۵ و ۶۹).

۳-۴-۴. نان گرم

نان نقش اساسی در ترکیب چنگال دارد و هنگام تهیه از نان گرم استفاده می‌شده است. در پایان مثنوی، شاعر به صورت رمزی می‌گوید: باش چون بسحاق دائم چرب و نرم «نان گرم» شهوت نفسانی است در میان آب سرد و «نان گرم» آب سردت حکمت انسانی است (همان: ۶۹)

استفاده از نان گرم باعث می‌شد گرمی، صفت مطلوب چنگال تأمین شود (همان).

۳-۴-۵. خرما با هسته

در چنگالی که بسحاق توصیف می‌کند، ماده شیرین‌کننده خرماست، اما جالب این که خرما با هسته (یا به تعبیر او «استخوان») استفاده می‌شده است. شواهد شعری نشان می‌دهد که وجود هسته خرما عنصری آگاهانه و معنادار در ساخت چنگال بوده و حتی در مضمون‌سازی‌های شاعرانه نیز برجسته می‌شود:

سربه‌سر اجزای او «پُراس‌تخوان» روغنش رفتی چون خون اندر رگان
(همان: ۶۵)

در وصف بشته/بشئیزه، نوعی چنگال، نیز آمده است:

«بشنیزه: ارده و «خرما»ی بصره که در یک‌دیگر «بمالند» و غربال بیزند و از کازرون به سوغات بسحاق بیاورند. این ضعیف را در سبب بیختن، آن به خاطر می‌آید که چون ایشان مردمی به‌غایت کسوریند، «چنگال» می‌بیزند که مبادا «آسته خرما» از سفره ایشان فوت گردد» (همان: ۲۹۱-۲۹۲).

این گزارش تصریح دارد بر وجود «آسته خرما» در چنگال. به نظر می‌رسد در بیت زیر نیز به طریق ایهام به وجود استخوان و هسته خرما در میان و کمر چنگال اشاره شده است:

صدمه گرزت اگر بر کوه آید گاه حرب همچو «چنگالش» کند خرد «استخوان‌ها» در کمر

(همان: ۳۸)

پرسش این است که چرا خرما را با هسته در چنگال به کار می‌بردند؟

۳-۴-۶. روغن دنبه گوسفندی

روغن مورد استفاده در چنگال، به تصریح بسحاق، روغن دنبه گوسفند است. او در چنگال‌نامه توصیه می‌کند که این روغن مدتی در خیک گوسفند بماند تا بوی مطلوب گوسفند پیدا کند (همان: ۶۷).

در بیت‌های زیر نیز اسحاق با دنبه و چنگال مضمون ساخته است:

مشنو ای «نان» که به جز «دنبه» مرا یاری هست یا به جز «مالش چنگال» مرا کاری هست

(همان: ۱۰۳)

افسوس بر آن «دنبه» پروار که بگداخت وز «روغن» آن ما دو سه «چنگال» نمُشْتیم

(همان: ۱۶۵)

۳-۴-۷. اشاره‌ای به روش تهیه

شیوه آماده‌سازی چنگال شامل مالش و ورز دادن نان گرم، روغن دنبه و خرما در ظرفی موسوم به «لاک» بود. اسحاق یادآور می‌شود که هنگام مالش از آب سرد استفاده می‌شد؛ ظاهراً هم برای تر کردن دست و هم برای ترکیب بهتر مواد:

مالشت دادند در «لاک» فلک بُد مگس‌رانِ سرِ خوانت مَلک

باش چون بسحاق دائم چرب و نرم در میانِ آبِ سرد و نان گرم

(همان: ۶۹)

این تصویر همچنین به گرد شدن مگس‌ها روی شیرینی چنگال اشاره دارد.

۳-۴-۸. چنگال به‌مثابه خوراک آیینی نهم ربیع

روایاتی که به پیامبر اکرم (ص) نسبت داده شده نشان می‌دهد روز نهم ربیع، روز شادی اهل بیت بوده و در آن خوردن و اطعام مؤمنان توصیه شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸: ۳۵۲؛ همو، ۱۴۳۴: ۲۵۴ و ۲۵۷). در همین چارچوب، مصرع نصرت رازی که می‌گوید «بساز آلت چنگال در نهم ز ربیع»، به روشنی بر آیینی بودن این خوراک دلالت دارد.

فعالاً قدیمی‌ترین سند، همین قصیده نصرت است و حاکی است که دست‌کم در ری و در سال ۷۲۹ ق این خوراک به‌طور خاص در نهم ربیع مصرف می‌شده است. طبیعتاً سابقه این رسم باید به زمان‌های پیشین بازگردد. جایگاه آیینی چنگال در قرون بعدی نیز استمرار یافته است. دو شاهد برجسته، گزارش‌های کلثوم‌نه و سرور المؤمنین‌اند که نشان می‌دهند چنگال، دست‌کم از قرن هشتم تا اواخر عصر صفوی، خوراکی شناخته‌شده و ویژه مناسک نهم ربیع بوده است.

۳-۴-۸-۱. گزارش کلثوم‌نه

در کلثوم‌نه آقا جمال خوانساری (متوفی ۱۱۲۵ ق) آمده است:

«باجی یاسمن گفته در روز «عید باباشجاع‌الدین» چنگال خوردن ثواب عظیم دارد» (خوانساری، ۲۵۳۵: ۱۲۳ و ۱۲۵). این سند نشان می‌دهد رسم پختن و خوردن چنگال به‌عنوان خوراک ویژه مراسم نهم ربیع، دست‌کم از سال ۷۲۹ ق تا ۱۱۲۵ ق نزدیک به چهارصد سال، در میان مردم رواج داشته و انجام آن واجد ثواب و اهمیت آیینی بوده است.

۳-۴-۸-۲. گزارش سرور المؤمنین

در سرور المؤمنین که در اواخر عصر صفوی و زمان شاه سلطان حسین (متوفی ۱۱۳۵ ق) تألیف شده است، گزارش‌های مفصلی درباره نهم ربیع و جایگاه آیینی چنگال آمده است. از آنجا که این اثر به‌صورت دست‌نویس باقی مانده و هنوز به چاپ نرسیده، نقل بخش‌هایی از آن در اینجا مناسب است.

نویسنده در وصف آیین‌های این روز می‌نویسد:

«شعبه در آن روز [= نهم ربیع] جامه‌های فاخر پوشیدند و سرمه در چشم کشیدند و «طعامی که آن را به فارسی» چنگال‌خست» (۶) گویند، ساختند.» چه بعد از شهادت حضرت امام حسین علیه‌السلام تا به آن وقت طعام لذیذ نخورده بودند و این رسم در میان خاندان نبوت و ولایت ماند که هر سال آن روز «چنگال‌خست» سازند. بعضی تصور کرده‌اند که آن روزی است که عمر بن الخطاب کشته شده. فقیر گوید که [...] هیچ منافاتی نیست که هر دو [...] در این روز مبارک^۱ [...] واصل شده باشند.

بعضی مؤمنین در باب «مالیدن چنگال» مثنوی مطابق صورت حال گفته‌اند، چنین است:

جهان را «رخصت هر کام» ^۲ دادند	به خاصّ الخاصّ بارعام دادند
عدالت‌پیشه قادر به احسان	چنین حکمش به فرمان یافت جریان
که غیر از می به خواهش‌های دیگر	کنند اهل طرب، عشرت مکرر
اگر بی می طرب لذت ندارد	دماغ عیش کیفیت ندارد
ولی چون داد رو عیش و طرب را	دهد بی‌باده کیفیت دو بالا
صبح «عید» ^۳ چون شد فیض‌گستر	برآمد لعبت چینی ز خاور
به فانوس خیال چرخ کج‌رو	چراغ آفتاب افکند پرتو

۱. کلماتی خوانده نشد.

۲. ظاهراً اشاره به «و یوم رفع القلم» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۹۸، ۳۵۴؛ همو، ۱۴۳۴: ۲۵۶).

۳. در روایات نهم ربیع چندین بار از این روز با عنوان «عید» یاد شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۹۸، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴؛ همو، ۱۴۳۴: ۲۵۳، ۲۵۶).

دوال صبح را بر طبل گردون
 به «شیر» صبح «شگر» ریخت خورشید
 که افتاده فلک را «نان» به «روغن»
 کشیده دست «چربی» بر سر دهر
 مهیا ساخته حلوی بی‌دود
 ز «شیرینی» به لب افکنده تبخال
 که نان عیش ما در روغن افتاد
 ز روغن «چرب‌تر» شد نان عشرت
 که شد باباشجاع‌الدین عمرکش

(کربلایی: ۸-۸پ)

زمانه زد به اقبال همایون
 ز شیرین‌کامی عیش شب عید
 ز صبح و آفتابم گشت روشن
 فلک از «چرب» و «نرمی» یافته بهر
 شده «چنگال‌خست» «شگرآلود»
 زبان ناگشته چرب از نام «چنگال»
 زمانه چرب‌دستی کرد بنیاد
 پی «مالیدن چنگال» صحبت
 در این عید اهل ایمانند سرخوش

این عبارات چند نکته را روشن می‌کنند:

۱. چنگال در این متن به‌صراحت خوراک «عید» باباشجاع‌الدین و از لوازم مناسک نهم ربیع معرفی شده است.
۲. در پایان عصر صفوی، در روایتی متأخر، خاستگاه چنگال به خاندان نبوت نسبت داده شده است. در این چارچوب، برخی سابقه این خوراک را به واقعه قتل عمر سعد مربوط می‌دانستند و آن را تا زمان امام سجاد (ع) به عقب می‌بردند؛ نسبتی که از مفروض گرفتن نوعی تداوم آیینی برای چنگال در حافظه مذهبی شیعی حکایت دارد.
۳. در این مثنوی نیز چنگال خوراکی نرم و شیرین و بسیارچرب توصیف شده است. به نظر می‌رسد که در این دوره، مواد تشکیل دهنده چنگال، نان و روغن و «شکر» بوده است. بیت:

ز شیرین‌کامی عیش شب عید
 به «شیر» صبح «شگر» ریخت خورشید

این امکان و حدس را پیش می‌کشد که در بعضی مراسم نهم ربیع، شاید نوعی چنگال وجود داشته که ماده شیرین‌کننده آن نه دوشاب و شیره انگور یا خرما، بلکه «شیر شیرین‌شده با شکر» بوده است. این فرض، فعلاً فاقد پشتوانه صریح متنی مستقل است و نیازمند جست‌وجوی شواهد تکمیلی است.

۴. نتیجه‌گیری

در این مقاله شیرینی «چنگال» به‌عنوان خوراکی آیینی مورد توجه قرار گرفت و با بهره‌گیری از شواهد لغوی، ادبی و گزارش‌های فرهنگ عامه، تصویری از ترکیب، شیوه آماده‌سازی و ویژگی‌های آن ارائه شد. شواهد به‌دست‌آمده که برخی برای نخستین بار در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند، نشان می‌دهد که چنگال از اوایل قرن هشتم هجری به‌عنوان خوراکی آیینی مرتبط با مناسک نهم ربیع شناخته می‌شده و این رسم تا اواخر عصر صفوی استمرار یافته است.

۵. پی‌نوشت

۱. «شعار نصرت رازی ولای حیدر گشت/ به انتساب و به میراث از جد و آبا» (عبدالکریم مداح، ۱۳۹۰: ۵۵).
۲. «هزار لعنت و نفرین بر آن/ [...] که کرده‌اند همه ظلم با علی مبدا» (عبدالکریم مداح، ۱۳۹۰: ۵۵).
۳. آفتابی گشت نصرت در سپهر منقبت / تا ز نعت آل یاسین دفتر و اشعار داشت / شکر ایزد را به تیر نعت و تیغ نظم و نثر / جان خصم مرتضی را مستمند و زار داشت» (افشار، ۱۳۷۷: ۲۰۴).
۴. در لغتنامهٔ دهخدا برای «چنگالی» شاهد مستقلی ذکر نشده است؛ با این حال، این واژه در متون ادبی و خوراک‌نامه‌ها آمده است. برای نمونه:

اگر به‌دست تو افتد طغار چنگالی محقر است ز بهر چه دست برمالی
(صوفی محمد هروی، ۱۳۸۶: ۱۰۲)

درنیاید به‌نظر طلعت حلوائِ برنج فتد ار صحنک چنگالیم اندرچنگال
(همان: ۱۰)

علاوه بر این، «چنگالی» به کسی اطلاق می‌شده که چنگال را ورز می‌داده و در کنار تعبیرهایی چون «مالیده‌گر» و «چنگال‌مال» به‌کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۶، ۸۲۸۷، مدخل چنگالی):

چنگ چنگالی مرا دارد به‌دست گوش‌مالم می‌دهد هر جا که هست
(بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۶۹)

۵. به نظر می‌رسد چنگال در خوزستان شهرت داشته است. بسحق اطعمه، در گزارشی که خوراک‌های شاخص هر ولایت و خطه را برمی‌شمارد و بر پایهٔ آن مضمون‌سازی می‌کند، چنگال را به شوشتر نسبت می‌دهد:

«غذاخواران شوشتر از «لاک» این «چنگال» در ششدر چنگال خیال «مالش‌ها» یافتند» (بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۴-۵).
شایان ذکر است که «لاک» ظرف یا تغاری است که چنگال را در آن مالش می‌دهند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳: ۱۵۹۴۶، مدخل «لاک»).

۶. در حاشیه، کسی با خطی متفاوت نوشته است:
«چنگال خوست و چنگال خوش عبارت است از چنگال خوردنی که نان گرم را به روغن و شیرینی مالیده باشند. از آنجا که لفظ «چنگال» مشترک است و میان معنای خوراک، پنجهٔ آدمی، پنجهٔ جانوران و حتی به معنی آدم باریک‌میان نیز آمده، بنابراین هرگاه بخواهند به معنای چنگال خوردنی تخصیص دهند، از اصطلاح «چنگال‌خست» یا «چنگال‌خوش» استفاده می‌کنند. با این حال، در زمان حاضر، هرگاه بدون قید «چنگال» گفته شود، معنای خوراک آن برای شنونده متبادر می‌گردد» (کربلایی: ۸ پ).

منابع

- آشیزباشی، علی اکبر، (۱۳۵۳)، سفره اطعمه، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن معروف، محمد بن عبدالخالق، (بی تا)، فرهنگ کنز اللغات (عربی-فارسی)، تصحیح سیدرضا علوی، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- ابن هندوشاه، محمد بن هندوشاه نجوانی، (۱۳۵۵)، صحاح الفرس (فرهنگ لغات فارسی از قرن هشتم هجری)، به اهتمام عبدالعلی طاعی، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۷)، «اشعار نصرت رازی، شهاب سمنانی و حمزه کوچک ورامینی همراه با رساله منشور امامیه»، میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، دفتر هفتم: ۱۸۹-۲۳۹.
- افشار، ایرج، (۱۳۵۶)، «منتخباتی از سه شاعر شیعی قرن هشتم (نصرت علوی رازی، حمزه کوچک ورامینی و شهاب سمنانی)»، جشن نامه هانری کربن، زیر نظر حسین نصر، تهران: دانشگاه مک گیل (مونترال، کانادا) و مؤسسه مطالعات اسلامی (شعبه تهران) با همکاری دانشگاه تهران و انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران: ۱۵۱-۱۶۹.
- بادی، ابوالفتح حمد بن احمد بن حسین (کافی)، (۱۳۹۸)، الملخص فی اللغة، تصحیح و تحقیق غلامرضا دادخواه و عباس گودرزنیا، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- بسحق اطعمه، جمال الدین ابواسحاق حلاج، (۱۳۸۲)، کلیات، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، تهران: نشر میراث مکتوب.
- تفلیسی، حبیب بن ابراهیم، (۱۳۵۰ و ۱۳۵۱)، قانون ادب، به کوشش غلامرضا طاهر، جلد اول و دوم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۸)، تاریخ تشیع در ایران (از آغاز تا طلوع دولت صفوی)، چاپ سوم، تهران: نشر علم.
- خطیب کرمانی، حسن، (۱۳۶۲)، ملخص اللغات، به اهتمام محمد دبیرسیاقی و غلامحسین یوسفی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خوانساری، آقا جمال، (۲۵۳۵)، کلتومنه، با طرح های بیژن اسدی پور، تهران: مروارید.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغتنامه، به قلم گروهی از نویسندگان، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- سجزی، محمود بن عمر زنجی، (۱۳۶۴)، مهذب الاسماء فی مرتب الحروف و الاشیاء، جلد اول، تصحیح محمدحسین مصطفوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صوفی محمد هروی، (۱۳۸۶)، دفتر اشعار صوفی، به کوشش ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب.
- عبدالکریم مداح، (۱۳۹۰)، جنگ (مورخ ۸۴۹ق): تشیع و ولای اهل بیت در ادب فارسی قدیم، به کوشش امینه محلاتی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- فخر قواس، فخرالدین مبارک شاه قواس غزنوی، (۱۳۵۳)، فرهنگ قواس، به اهتمام نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کربلایی، حسین بن علی، سرور المؤمنین در بیان هلاک سرکرده های اعدای دین مبین، دست نویس شماره ۱۱۵۸۸ کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، نسخ، ۱۵۸ برگ، کتابت قرن دوازدهم.
- کردی نیشابوری، ادیب یعقوب، (۱۳۵۵)، کتاب البلغه، تصحیح مجتبی مینوی و فیروز حریرچی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کرمینی، علی بن محمد بن سعید الادیب، (۱۳۸۵)، تکملة الاصناف (فرهنگ عربی - فارسی از قرن ششم هجری)، به کوشش علی رواقی با همکاری زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار (الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۳۴ق)، زاد المعاد (و یلیه کتاب مفتاح الجنان)، تعریب و تعلیق علاءالدین الاعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۴)، شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار، تهران: زوار.

میدانی، ابوسعید سعید بن احمد، (۱۳۸۲)، الاسمی فی الاسماء، تصحیح جعفر علی امیری نجف‌آبادی، چاپ دوم، تهران: اسوه.
 نظری، بدیع‌الزمان ابوعبدالله حسین بن ابراهیم ادیب، (۱۳۴۶)، المرقاة، به کوشش سید جعفر سجادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

References:

- ‘Abd al-Karim-e Maddāh (2011) *Jong. Tašayyo’ va velāy-e ahl-e beyt dar adab-e fārsiyeqadim (The Anthology Šiism and the Guardianship of the Ahl-e Bayt in Classical Persian Literature) (Dated 849 AH)*. ed. Amine Mahallāti. Tehran: Ketābxāneye Majles-e Šurāye Eslāmi. [In Persian].
- Afšār, Iraj (1977) “Montaxabāti az se šā’er-e šī’iyeqarn-e haštom (Nosrat-e ‘Alaviye Rāzi, Hamzeye kuchek-e Varāmini, Šahāb-e Semnāni)” (Selections from Three Šiite Poets of the 8th Century). in Hoseyn Nasr (ed.), *Jašn-nāmeye Henry Corbin (Henry Corbin Festschrift)*. Tehran: Dānešgāh-e MakGil (Montreal, Canada) va Mo’asseseye Motāle’āt-e Eslāmi (Šo’b-eye Tehrān) bā Hamkāriye Dānešgāh-e Tehrān va Anjoman-e Šahanšāhiye Falsafeye Irān: 151-169. [In Persian].
- Afšār, Iraj (1998) “Aš’ār-e Nosrat-e Rāzi, Šahāb-e Semnāni va Hamzeye kuchek-e Varāmini hamrāh bā resāleye manzur-e Emāmiye” (Poems of Nosrat-e Rāzi, Šahāb-e Semnāni and Hamzeye Kuchek-e Varāmini together with the Versified Treatise of Emāmiye). in Rasul Ja’fariyān (ed.), *Mirās-e Eslāmiye Irān (The Islamic Heritage of Iran)*. Qom: Ketāb-xāneye Āyatollāh Mar’āši, vol. 7: 189-239. [In Persian].
- Āšpazbāši, ‘Ali-Akbar (1974) *Sofreye at’ame (The Table of Foods)*. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān Publications. [In Persian].
- Bādi, Abolfath Hamd ibn Ahmad ibn Hoseyn (Kāfi) (2019) *Al-molaxxas fi al-loqah (The Compendium on Language)*. eds. Qolāmrezā Dādxāh and ‘Abbās Gudarziniyā. Tehran: Dr. Mahmud Afšār Publications. [In Persian].
- Bošāq-e At’ame, Jamāl al-Din Abu Eshāq Hallāj (2003) *Kolliyāt (Collected Works)*. ed. Mansur Rastegār-e Fasā’i. Tehran: Mirās-e Maktub Publications. [In Persian].
- Dehxdā, ‘Ali Akbar (1998) *Loqat-nāme (Dictionary)*. by a group of authors, eds. Mohammad Mo’in and Ja’far Šahidi. 2nd ed. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Ebn-e Hendušāh, Mohammad ibn Hendušāh-e Naxjavāni (1976) *Sehāh al-fors (Farhang-e loqāt-e fārsi az qarn-e haštom-e hejri) (The Persian Language Dictionary from the 8th Century AH)*. ed. ‘Abd al-‘Ali Tā’ati. 2nd ed. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. [In Persian].
- Ebn-e Ma’ruf, Mohammad ibn ‘Abd al-Xāleq (n.d.) *Farhang-e konz al-loqāt (‘Arabi-Fārsi) (The Treasure of Languages Dictionary (Arabic-Persian))*. ed. Seyyed Rezā ‘Alavi. Tehran: Morteza Bookshop. [In Persian].
- Faxr-e Qavvās, Faxr al-Din Mobārakšāh. Qavvās-e Qaznavi (1974) *Farhang-e Qavvās (The Qavvās Dictionary)*. ed. Nazir Ahmad. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. [In Persian].
- Ja’fariyān, Rasul (2009) *Tārix-e tašayyo’ dar Irān (az āqāz tā tolu’-e dowlat-e Safavi) (The History of Šiism in Iran (From the Beginning to the Rise of the Safavid Dynasty))*. 3rd ed. Tehran: ‘Elm Publications. [In Persian].
- Karbalā’i, Hoseyn ibn ‘Ali (n.d.) *Sorur al-mo’menin dar bayān-e halāk-e sarkardeh-hāye a’dāye din-e mobin*, manuscript no. 11588. Ketābxāneye Āyatollāh al-‘Uzmā Mar’āši Najafī. Nasx script, 158 folios, copied in the 12th/18th century. [In Persian].
- Karmini, ‘Ali ibn Mohammad ibn Sa’id al-Adib (2006) *Takmelat al-asnāf (farhang-e ‘Arabi-Fārsi az qarn-e šašom-e hejri) (The Completion of the Categories (An Arabic-Persian Dictionary from the 6th Century AH))*. ed. ‘Ali Ravāqi with the assistance of Zoleyxā ‘Ażimi. Tehran: Anjoman-e Āsar va Mafāxer-e Farhangi. [In Persian].
- Xatib-e Kermāni, Hasan (1983) *Molaxxas al-loqāt (The Compendium of Languages)*. eds. Mohammad Dabirsiyāqi and Qolāmhoseyn Yusofi. Tehran: ‘Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Xānsāri, Āqā Jamāl (1976) *Kolsum-nāne*. with illustrations by Bižan Asadipur. Tehran: Morvārid Publications. [In Persian].
- Kordiye Neyšāburi, Adib Ya’qub (1976) *Ketāb al-balqah (The Book of Eloquence)*. eds. Mojtabā Minovi and Firuz Harirchi. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].

- Majlesi, Mohammad Bāqer ibn Mohammad Taqi (1983) *Behār al-anvār (al-jāme‘ah le dorar axbār al-a’emmat al-athār)* (The Seas of Light: The Compendium of the Pearls of the Reports of the Pure Imams). Beirut: Dār Ihyā’ al-Torāth al-‘Arabi. [In Arabic].
- Majlesi, Mohammad Bāqer ibn Mohammad Taqi (2013) *Zād al-ma‘ād (wa yalihi ketāb mafātih al-janān)* (Provisions for the Hereafter (Followed by the Book of the Keys of the Gardens)). tr. and comm. ‘Alā’ al-Din al-A‘lami. Beirut: Al-A‘lami Publications. [In Arabic].
- Maydāni, Abu Sa‘d Sa‘id ibn Ahmad (2003) *Al-asmī fi al-āsāmi* (The Names upon the Names). ed. Ja‘far ‘Ali Amiriye Najafābādi. 2nd ed. Tehran: Osve Publications. [In Persian].
- Mostowfi, ‘Abdollah (2005) *Šarh-e zendegāniye man; tārix-e ejtemā‘i va edāriye dowre Qājār* (The Description of My Life: A Social and Administrative History of the Qajar Period). Tehran: Zavvār Publications. [In Persian].
- Natanzi, Badi‘ al-Zamān Abu ‘Abdollah Hoseyn ibn Ebrāhim Adib (1967) *Al-marqāh* (The Ladder). ed. Seyyed Ja‘far Sajjādi. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].
- Sajzi, Mahmud ibn ‘Omar Zanji (1985) *Mohazzab al-āsāmi fi morattab al-horuf wa al-ašyā’* (The Refined Names Based on the Order of Letters and Things). vol. 1. ed. Mohammad-hoseyn Mostafavi. Tehran: ‘Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Sufi Mohammad-e Heravi (2007) *Daftar-e aš‘ār-e Sufi* (The Poetry Book of Sufi). ed. Iraj Afšār. Tehran: Mirās-e Maktub Publications. [In Persian].
- Teflisi, Hobayš ibn Ebrāhim (1971-1972) *Qānun-e adab* (The Canon of Politeness). ed. Qolāmrezā Tāher. 2 vols. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].